

Борисова В. І.,

завідувач кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету імені
Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук,
професор, член-кор. НАПрНУ

ПІДПРИЄМСТВО ЯК ОБ'ЄКТ СПАДКОВОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА

1. Вдавшись до системного тлумачення положень ст. 191 ЦК України, можна дійти висновку, що введення в правовий інструментарій категорії підприємство - об'єкт цивільного права надало суб'єктам цивільного права можливість мати його на праві власності, розпоряджатися ним, а звідси укласти відносно нього певні правочини, а також віднести підприємство до об'єктів спадкового правонаступництва.

Проте вже на протязі десятиріччя спостерігається небажання законодавця щось змінюватися в усталеній архітектоніці ЦК України відносно всього того, що стосується нетипового для цивільного обороту об'єкту. Так, положення ч.4. ст. 191, відповідно з яким підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів, не знайшло свого подальшого розвитку в нормах зобов'язального права, а в книзі шостій ЦК взагалі відсутні статті, присвячені особливостям спадкування підприємства. Разом із тим лаконічність законодавця не може не породити на практиці проблем при успадкуванні підприємства, коли воно або складає спадщину, або входить до складу спадщини. Можна означити тільки деякі з них - оформлення нотаріусом заповіту на підприємство, складання акта опису в процесі вжиття заходів щодо його охорони, передачу його в управління на той випадок, коли немає виконавця заповіту і відсутні спадкоємці, прийняття підприємства спадкоємцями, захист прав та інтересів спадкоємців і кредиторів при спадкуванні цього об'єкта і багато інших, вирішити які складно, але необхідно.

Вищезазначене свідчить про необхідність розробки ефективного механізму правового регулювання спадкування підприємства як єдиного майнового комплексу з урахуванням досвіду тих країн, які також розглядають підприємство як об'єкт спадкового правонаступництва і містять відповідні норми про його успадкування.

2. Для того щоб ввести в оборот підприємство - об'єкт права вітчизняним законодавцем була використана така правова конструкція (форма) як майновий комплекс. До речі і в інших країнах, зокрема в РФ, поняття підприємства дається також через більш загальну (родову) категорію - майнового комплексу, який використовується для здійснення підприємницької діяльності, визнається нерухомістю і відноситься до об'єктів успадкування. Однак, в даному випадку не йдеться про єдиний майновий комплекс, оскільки підприємство за ЦК РФ виступає тільки як майновий комплекс на противагу іншому об'єкту цивільного права - єдиному нерухомому комплексу, який також приймає участь у цивільному обороті, але до якого застосовуються правила про неподільні речі (ст. 1331.1.). Єдиний нерухомий комплекс - це сукупність об'єднаних єдиним призначенням будівель, споруд та інших речей, нерозривно пов'язаних фізично або технологічно, у тому числі лінійних об'єктів (залізниць, ліній електропередач, трубопроводів та ін.), або розташованих на одній земельній ділянці. Для того, щоб сукупність зазначених об'єктів була визнана єдиним нерухомим комплексом, в Єдиному державному реєстрі прав на нерухоме майно має бути зареєстроване право власності на цю сукупність в цілому як одну нерухому річ. Таким чином, за законодавством РФ, якщо йдеться про єдиний нерухомий комплекс, ставити питання про його поділ не можна, а стосовно до підприємства - можна, оскільки воно виступає як майновий комплекс.

3. Підприємство як єдиний майновий комплекс за законодавством України об'єднує неоднорідні за своїм складом об'єкти цивільних прав: речі, як рухомі, так і нерухомі, права вимоги; борги, право на торговельну марку або інші позначення та інші права (ч. 2 ст. 191 ЦК).

У правовій доктрині існують різні підходи до визначення системи об'єктів, що входять до складу підприємства як динамічної системи із загальним призначенням її елементів - здійснення підприємницької діяльності. Традиційно прийнято вважати виділення двох груп таких елементів: матеріальних і нематеріальних. Стосовно визначення переліку матеріальних елементів, як правило, труднощів не виникає, хоча питання про долю боргів і прав вимог як складових підприємства дуже важливе і не таке однозначне, як може здатися на перший погляд, що підтверджується і тим, що воно по-різному вирішується за законодавством таких країн як Німеччина, Нідерланди, Швейцарія, Італія, Франція. Так, положення ЦК України щодо спадкування права на відшкодування збитків та обов'язку відшкодування шкоди (статті 1229-1231, 1281, 1282 ЦК України) пов'язують ці права та обов'язки зі спадкодавцем, що відповідає поняттю спадкування (ст.1216 ЦК України). Вважаємо, що необхідно на рівні ЦК України закріпити положення, згідно з яким обов'язок повернення боргів, що входять до складу успадкованого підприємства, покладається на спадкоємців.

Існують певні труднощі і з визначенням переліку нематеріальних елементів підприємства. Так, у переліку нематеріальних елементів законодавець не вказав, на наш погляд, такі важливі елементи як ділова репутація, ділові зв'язки і т.п. Водночас законодавство у сфері бухгалтерського обліку використовує більш широкий перелік нематеріальних благ, відносячи до них не тільки виключні права патентоволодільців на об'єкти промислової власності - винаходи, промислові зразки, корисні моделі і т.д., але і ділову репутацію. І з цим слід рахуватися, оскільки при оцінці підприємства як об'єкта спадкового правонаступництва, до того ж якщо спадкоємців буде декілька, в розрахунок буде братися не тільки вартість майна, а й фактичне становище продукції (робіт, послуг) власника підприємства на ринку, його ділові зв'язки, тобто перспективи («шанси»), що мають економічну цінність. Саме «шанси» є невід'ємним елементом будь-якого підприємства, і завжди присутні в ньому в тому чи іншому обсязі.

Проте, відсутність окремих з зазначених матеріальних або нематеріальних елементів не свідчить про те, що підприємства як майнового об'єкта не існує, оскільки той чи інший вид підприємницької діяльності, що здійснюється в рамках зазначеної правової форми, вимагає використання конкретного майна.

4. Те що підприємство - це не тільки єдиний майновий комплекс, а й комплекс, використовуваний для здійснення підприємницької діяльності, дає підставу визнати його формою отримання прибутку, фактично «бізнесом», і відмежувати від інших майнових комплексів, існуючих в праві.

5. Окремими видами діяльності власник підприємства може займатися тільки на підставі спеціального дозволу (ліцензії). Якщо спадкодавець здійснював ліцензовану діяльність, то до складу підприємства можуть входити його обов'язки перед кредиторами за зобов'язаннями, пов'язаними з ліцензованою діяльністю, хоча само право на здійснення такої діяльності, не переходить до спадкоємця (спадкоємців), до якого перейшло підприємство. Однак, відсутність у спадкоємця ліцензії на здійснення діяльності, з якою пов'язані зобов'язання, що перейшли до нього в складі підприємства, не звільняє його перед кредиторами від їх виконання, а також і від відповідальності за їх невиконання або неналежне виконання. Крім того, якщо виконати ці зобов'язання без отримання ліцензії не представляється для спадкоємця можливим, це зобов'язує його одержати у встановленому порядку такий дозвіл (ліцензію).

6. Підприємство як єдиний майновий комплекс визнається нерухомістю (ч. 3 ст. 191 ЦК України). Беззастережно погодитися з цим складно, оскільки таке рішення суперечить властивостям підприємства як динамічного об'єкта, об'єкта «на ходу», що має складну структуру, яка постійно змінюється у зв'язку із здійсненням підприємницької діяльності. Віднесення підприємства до об'єктів, які підлягають обов'язковій державній реєстрації, а цього вимагає визнання його нерухомим об'єктом, складно узгодити і з нормами тих статей, які включені в книгу шосту ЦК України «Спадкове право».

7. За правилом, власниками підприємств як єдиних майнових комплексів можуть бути підприємницькі товариства, зокрема господарські товариства та виробничі кооперативи, а також фізичні особи-підприємці. Разом з тим не можна виключати і того, що власником підприємства може стати фізична особа - не підприємець, коли вона отримує підприємство в порядку спадкування. Безумовно, спадкоємцям, які мають досвід в здійсненні підприємницької діяльності, управляти підприємством набагато легше, ніж тим спадкоємцям, які не мають такого досвіду. Але якщо вітчизняний законодавець не скористається досвідом інших країн, і не надасть окремим категоріям спадкоємців, зокрема тим, хто зареєстрований в якості підприємця на день відкриття спадщини, переважних прав на отримання підприємства, що входить до складу спадщини, як це передбачено, наприклад, за законодавством РФ, то можна задіяти інші правові механізми, які передбачені чинним цивільним законодавством України. Йдеться, наприклад, про договір управління підприємством. За цим договором спадкоємець, що став власником підприємства, бере на себе обов'язок утримуватись від будь-яких дій, які б чинили перепони управителю здійснювати права і виконувати обов'язки по управлінню таким підприємством, і, таким чином, мов би обмежує себе у можливості здійснювати правомочності власника по відношенню до свого майна в межах, встановлених договором. Разом із тим спадкоємець не втрачає права розпорядження підприємством в межах, які не створюють неможливості для управителя підприємством виконувати свої обов'язки за цим договором.

Однак, слід розрізняти договір на управління успадкованим підприємством і договір на управління спадщиною, у складі якого є підприємство, або підприємство тільки і складає спадщину. Так, відповідно із ст. 1285 ЦК України при необхідності управління підприємством, що може бути успадкованим, за винятком випадків, коли залишився співвласник підприємства, який вже управляє підприємством, або коли самі спадкоємці почнуть управляти підприємством і цим докажуть, що підприємство не потребує зовнішнього управління для підтримання його «на ходу», установником управління є не власник майна, а інша особа, зокрема виконавець заповіту, нотаріус або відповідний орган місцевого самоврядування, які й укладають договір на управління підприємством, з управителем. Такий договір моделюється виключно як договір на користь третьої особи - спадкоємця.